

Valpovo. Kultivirano dvorište, privatna protuteža javnom prostoru, pripadalo je valpovačkom povijesnom urbanizmu. (foto: Ž. Čorak)
Valpovo. A cultivated courtyard, private counterpoise to the public space, it once appertained to the Valpovo historical urbanism.
(photo: Ž. Čorak)

Željka Čorak

Institut za povijest umjetnosti
Sveučilišta u Zagrebu

Referat sa međunarodnog znanstvenog skupa
predan 15. studenog 1992.

Planiranje kao faktor obnove, obnova kao faktor planiranja - tri primjera*

*Referat je održan na međunarodnom znanstvenom skupu
"Postwar Renewal and Monument Protection in Croatia",
London - York, 23-28. studenog 1992.

Sažetak

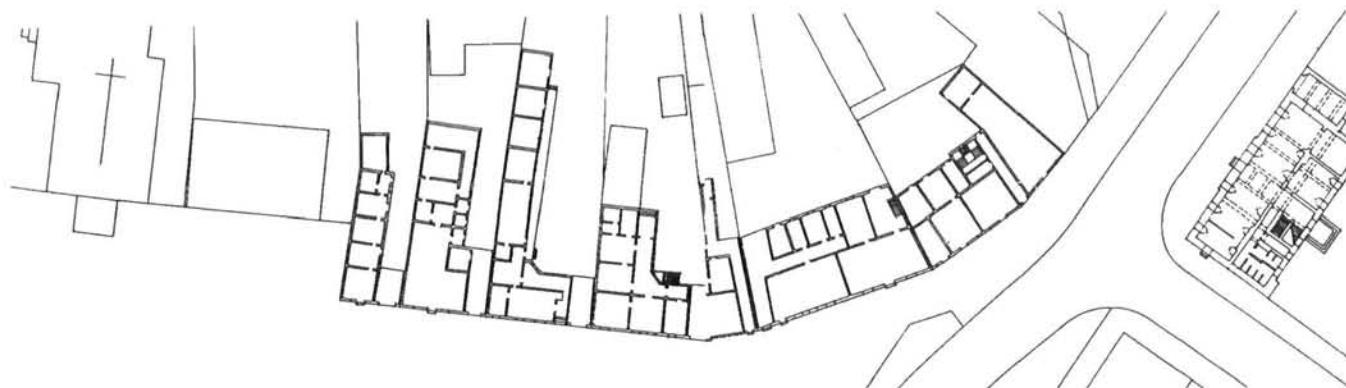
Sadržaj izlaganja jesu dva primjera spomeničke sudbine u Hrvatskoj. Jedan je rekonstrukcija povijesnog središta slavonskog gradića Valpova. Bez obzira što to središte nije bilo uništeno ratom, ono je preoblikovano kao primjer pozitivnih ulaganja u razorenu Hrvatsku. Primjer Valpova pokazuje probleme identifikacije prostornih vrijednosti, potrebu za revalorizacijom "male mjere" bez koje će nestati hrvatski povijesni prostor. Primjer srednjovjekovnog kompleksa Pakljena na dubrovačkom otoku Šipanu i renesansnog ljetnikovca Lodovica Beccadellija na istom otoku - zapuštenih i ruševnih spomenika koje je rat doveo na granicu statičkog opstanka - pokazuje potrebu da se lista prioriteta ne sačinja samo prema najurgentnijim zahtjevima svakodnevice, nego prema pretpostavkama za cjelovitu sudbinu prostora, prema "potcijama iz budućnosti". Ovaj drugi primjer želio bi biti i svojevrsan apel za pronalaženje mogućnosti spasa navedenih spomenika - barem za hitnu intervenciju da se ne sruši ono što još stoji.

Znam da politika nije predmet ovoga našeg sastanka, premda je politika sve. Pa ipak, moram na početku reći nekoliko rečenica. Prva je od njih da se stidim. Da se zapravo stidim što se nalazim u Engleskoj, u mirnom i normalnom svijetu, dok je moja zemlja svaki dan sve punija prognanih i ranjenih, o mrtvima da ne govorim; zemlja invalida u kojoj su proteze najtraženiji uvozni artikl; zemlja u koju neprekidno ulaze kolone iznemoglih sjena. Zemlje Zapadne Europe grade im i naselja, samo da ostanu gdje jesu. To jest u Hrvatskoj. Da ne idu dalje. Da se ne približe odviše. Od toga svijeta koji djeci šalje pokrivače nakon što im je mirno dopustio ubiti roditelje doživjeli smo beskrajne nepravde. Od službene Velike Britanije također. Zato smo toliko zahvalniji vama koji ste, potaknuti intelektualnom i ljudskom znatiželjom i etičnošću struke, došli k nama po izravne obavijesti, uključili se u naše probleme i pružili nam prijateljsku ruku.

Tri primjera moguće obnove Hrvatske, o kojima bih htjela nešto reći, nisu birana po ključu drame ni grozote. Grozote su se po medijima već toliko nadlicitirale da više ne impresioniraju nikoga; možda ljepota postaje efikasnije sredstvo. Sva tri primjera vezana su, doduše, uz situaciju ratne i osiromašene Hrvatske, ali se ne odnose toliko na ono što je bilo, nego na ono što bi imalo biti. Jer obnova zemlje nije samo vraćanje u prijašnje stanje, niti krpanje razorenih dokaza povijesnog identiteta. Ona bi prije svega morala biti izraz stava o budućnosti hrvatskog prostora.

Valpovo je gradić u istočnoj Slavoniji, kojega današnji izgled uvjetuju srednjovjekovne trase i parcelacija te građevni inventar pretežno od kasnog baroka do početka dvadesetog stoljeća. Njegove su dvije dominantne dvorac - sa slojevima od srednjega vijeka preko manirizma do osamnaestog stoljeća - i barokna crkva. To su dva autoritetna volumena u izrazito niskoj strukturi građanskih kuća. Središte mjesta jest lijevkasti trg s crkvom, zaštićena zona. Valpovo, u neposrednoj blizini Osijeka, bilo je također pozornica ratnih zbivanja. Upravo na dan kada smo mi iz Instituta za povijest umjetnosti stizali u grad, četnici su granatom ubili dvoje i ranili četvero ljudi. No središte Valpova nije pretrpjelo bitnih oštećenja. Pa ipak, to je središte upravo sada, u ratnim danima, pozornica velike destrukcije. Inozemna, njemačka korporacija - kojoj je vlasnik rođen u okolici Valpova - odlučila je srušiti cijelo staro središte grada i sagraditi nove poslovno-stambene sadržaje. Gotovo je nepotrebno naglašavati da u tako malom gradiću ima dovoljno prazne površine, i da za izgradnju novoga nije nužno rušenje starog. Ali simbolični potencijal centra očito je prevelik izazov. Unatoč urbanističkim i konzervatorskim protivljenjima došlo je do rušenja prvoga zaštićenog objekta, do početka izgradnje novog kompleksa, i tek uz intenzivne napore osječkog Zavoda za zaštitu spomenika i našeg Instituta rušenje cijelog ambijenta nije još od kraja provedeno. Bojim se, međutim, da će, u osiromašenoj i ucijenjenoj Hrvatskoj, ipak biti provedeno. Dijapozitivi će vam pokazati od čega se odustaje i što se gradi. Odustaje se od autentične povijesne parcelacije, od strukture objekata s dvorištima, od povijesne hijerarhije visina. Odustaje se od autentične male mjere povijesnog ambijenta, od skromnih svjedočanstava građanskog identiteta Valpova, od njegove pojedinačnosti (jedinstvenosti). Umjesto toga unosi se arhitektura općeg mjesta, bezlična konfekcija koja briše sve naslijedeno i sve pojedinačno.

Primjer Valpova ne iznosim zato da zatražim arbitražu i potporu za njegov spas, nego zato što će ubrzo mnoga središta malih hrvatskih gradova biti jednako tretirana: kao prazna gradilišta. Jer se na istoj površini, na istoj infrastrukturi, dadu postići veći kapaciteti. Naslijedena simbolična vrijednost terena služi samo za povećanje njihove tržišne atraktivnosti. Ako se, dakle, ruši ono što nije ni oštećeno ratom, kako li će se teško

TRG KRALJA TOMISLAVA - TLOCRT I FASADA BLOKA

Valpovo. Intimnost i introvertiranost karakterizirale su valpovačke gradske domove. (foto: Ž. Čorak)

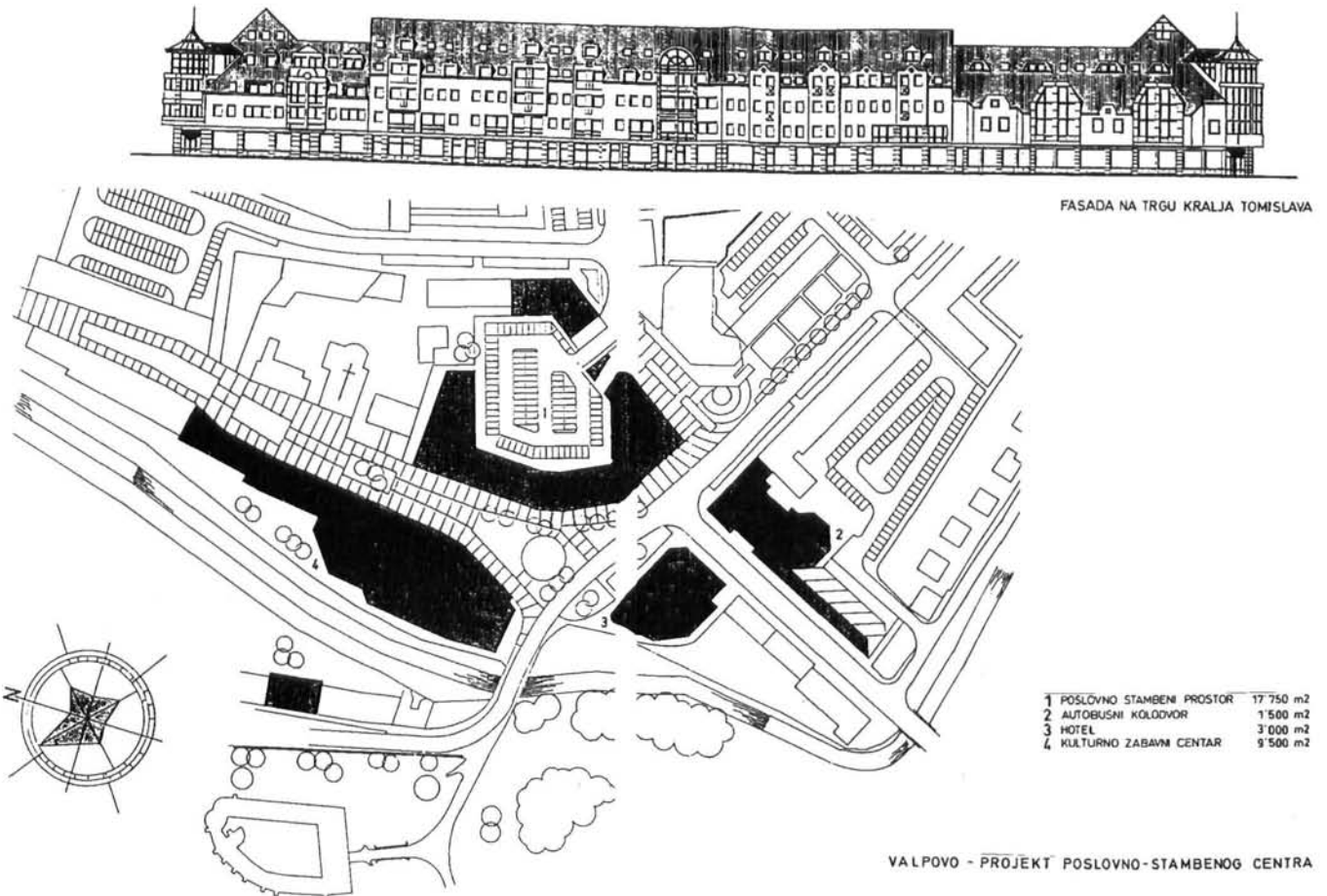
Valpovo. Intimty and introverted nature have been the characteristics of the Valpovo residential homes. (photo: Ž. Čorak)

braniti ono što bi još trebalo i skupo obnavljati! Starim središtima stoga treba pomoći obnovom funkcije. Primjer Valpova u tom smislu može biti indikativan.

Kraj Valpova nedavno je sagrađen objekt Bizovačkih toplica, turistički i poslovni centar mnogostrukih funkcija. Nekada su toplice bile organizirane poput malih gradova, sastavljenih od paviljona, šetnica, fontana itd. Objekt Bizovac, međutim, sav taj mali urbanizam okuplja pod jednim (velikim) krovom.

U obratu odnosa "evazivnog" i "realnog" prostora, stari centar Valpova na neki način postaje izletnički cilj, kulturno uporište i shopping-centar toga novog poslovnog pogona. Njegov barok, historicizam i secesiju sa svom slikovitošću, intimnošću i živošću malog mjerila bilo bi potrebno oživjeti javnim sadržajima. Stanovanje se može reducirati u korist javnih namjena, a intimna dvorišta povezati s trgovom. Modernom gradu potreban je živi rezervat memorije, a na tu memoriju atakira ne samo rat, nego i niska kvaliteta importiranog urbanizma, odnosno investicije. Obnova središta malih gradova morala bi stoga voditi računa o memoriji ne samo kao o sentimentalnoj, nego i jakoj

Valpovo, gradić autentične male mjere, intimna građanska arhitektura između dvoraca i crkve; srednjovjekovna parcelacija, barokni ugodaji, devetnaestoljetni oblici. Protiv svih odluka nadležnih službi stari centar Valpova srušen je i na njegovu mjestu podignuta bezlična arhitektonska konfekcija, još više za kat nego što je i Potemkinov nacrt nudio.

Valpovo. A small town of the authentic small size, intimate residential architecture between the castle and church; medieval parcelling, Baroque atmosphere, nineteenth century forms. Against all the decisions of the authorities the old center of Valpovo was demolished and in its place an impersonal false architecture appeared, one floor higher-the fact that even Potemkin's draft did not offer.

ekonomskoj kategoriji. Važan je problem obnove odrediti cijenu memorije.

Daljnja dva primjera, ili možda mogu reći prijedloga, za obnovu Hrvatske nalaze se na krajnjem jugu, na dubrovačkom području. Riječ je o otoku Šipanu, udaljenom od Dubrovnika deset morskih milja. Šipan se nalazi točno na potezu od razorenog Slanog do spaljene uvale Brsečine. Budući da ga uzak kanal dijeli od obale, pred kojom kao da leži na dlanu, bio je gadan granatama sa susjednih brda. Izravne štete na spomenicima nisu bile velike. Ali, kao što je ove zime na Šipanu pomrla cijela generacija starih ljudi od krajnje teških uvjeta življenja - jedanaest i pol mjeseci otok je bio bez struje, a četiri mjeseca bez ikakve veze s gradom - tako su u kritičnu situaciju dovedeni i oni spomenici koji su prethodno bili u lošem stanju. A takvih je, zahvaljujući položaju Hrvatske u bivšoj državi, bilo veoma mnogo.

Šipan je malen otok, dug pet kilometara, prepun izvanredne mediteranske vegetacije i jednako prepun spomenika, od srednjega vijeka do kraja šesnaestog stoljeća. On je kao cjelina spomenik kulture, u kojemu jednak udio imaju priroda i

ljudska ruka, priroda i umjetnost. Šipan je savršen i do danas prilično sačuvan uzorak mediteranskog tla, premda su tradicionalne privredne discipline - poljoprivreda i ribarstvo - u izumiranju. Tome je pridonijela i posve pogrešna turistička politika bivše Jugoslavije, politika apstraktnih velikih hotelskih kapaciteta bez razmišljanja o specifičnostima lokalnog tla, politika primarne eksploatacije bez ulaganja u lokalne resurse.

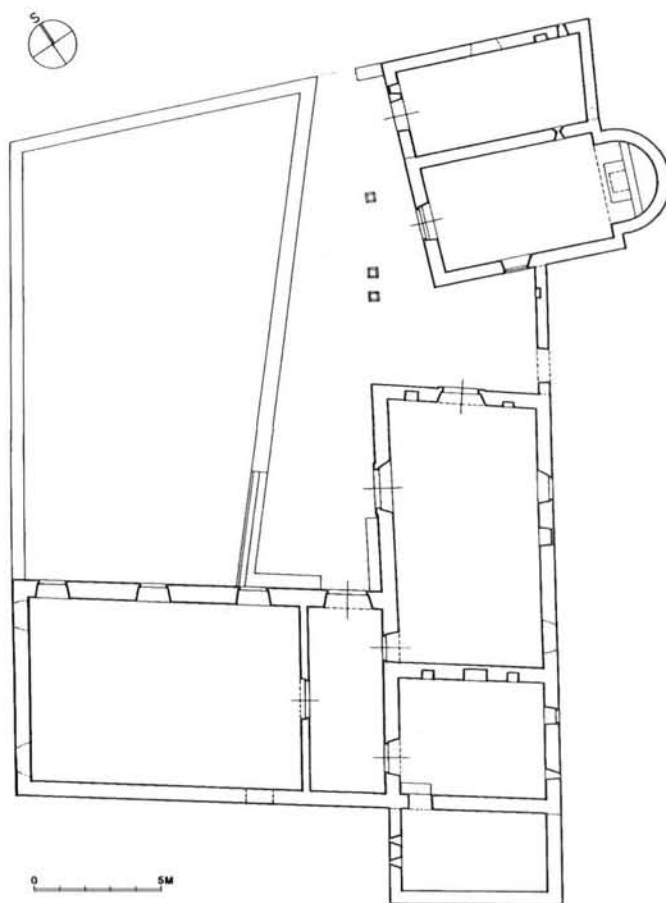
Jedna od najljepših točaka Šipana jest kompleks Pakljena, središte nekadašnjeg samostanskog, benediktinskog imanja. Na desetak minuta šetnje do mora, usred vinograda i maslinika, stoji trg nepostojećega grada, trg čiji urbani intenzitet, stojeći u samoći prirode, doseže gotovo nadrealne dimenzije. Kompleks Pakljena sastoji se od crkvice iz XI-XII. stoljeća, od samostana iz XIII. stoljeća (koji je nakon drugoga svjetskog rata bio još uporabiva građevina, a danas je ruševina); od crkve i kule iz XV. i XVI. stoljeća, od lože iz istog vremena, od župne kuće građene od XVI. do XVIII. stoljeća, i od bezbroj detalja urbane opreme: stuba, kamenih sjedala, kamenih obruba putova, stupa za zastavu, i tako dalje. Nepotrebno je reći da se u većoj crkvi nalazi prava riznica dubrovačke umjetnosti. No, u

neposrednu blizinu, na polje oko Pakljene, palo je dosta granata. Nijedna nije izravno pogodila arhitekturu kompleksa. Ali se unutrašnji zid samostana iz XIII. stoljeća, od podrtavanja tla, naprosto prosuo u dvorište. Ruševina, koja se mogla spasiti jednostavnijim zahvatima, danas je napola hrpa kamenja, a uskoro će otići i ona polovica koja još stoji. Time će spomenički kompleks Pakljena biti nepovratno narušen. To je urgentna, samrtna nevolja jednoga hrvatskog spomenika.

Usred otoka Šipana stoji renesansni ljetnikovac. Točnije, njegova ruševina. Renesansnih je ljetnikovaca na Šipanu bilo četrdesetak, a neki su i danas u funkciji (kao što ste vidjeli s dijapozitiva). Ovaj ljetnikovac, međutim, ima posebno značenje. Jer je pripadao imanju dubrovačkih biskupa, od kojih je posebno slavan talijanski humanist šesnaestog stoljeća, Michelangelov prijatelj Lodovico Beccadelli. Sam lokalitet izgrađen je već u kasnoj antici, u VI. ili VII. stoljeću, otkad postoji crkva (danas ruševina) u sklopu biskupskog imanja. Jedan od Beccadellijevih prethodnika na istom mjestu bio je i glasoviti milanski nadbiskup Filippo Trivulzio. Beccadelli je u Dubrovnik zapravo došao po kazni. On je pripadao duhovnom krugu oko Vittorije Colonne i Bernardina Occhina, krugu sklonom reformi, čija se geografija u Europi protezala preko Vauclusea sve do dvora engleskoga kralja Henrika VIII. Maknut iz Rima u prekomorsku provinciju, neizmjereno je zavolio Dubrovnik, a posebno imanje na Šipanu. S tog imanja izmjenjivao je sonete s Michelangelom, na njemu je priredio prvo europsko izdanje Petrarke novoga vijeka, bavio se povijesnim istraživanjima dubrovačkog područja i vodio uopće intenzivan intelektualni život. Da bi lakše podnosio samoću, doveo je iz Rima slikara Pellegrina Broccarda i dao ljetnikovac oslikati freskama koje prikazuju slavne muževe grčke i rimske antike i posebno cijenjene suvremenike: tako će, kako je rekao, živjeti u dobru društvu. Među suvremenicima bio je izabran i Reginald Pole. Simbolična gesta Beccadellijeva renesansnog svjetonazora jest kamena ploča koju je postavio na ljetnikovac. Lijepom kapitalom, kakvom su se obično za vječnost bilježili ratovi i njima slične činjenice "velike" povijesti, Beccadelli je zabilježio da je dogradio krilo dvorca i posadio vinograd. Cijeli kompleks već je dugo zapušten i ruševan, a u freskama oslikanom biskupovom ljetnikovcu, koji je danas naprosto staja, živi jedan bik. U neposrednu blizinu Beccadellijeva objekta također su padale granate. Pukotina na zidu toliko se proširila da se objekt, to jest ostaci objekta, čine krajnje statički ugroženima. Da nije bilo rata, propadanje bi dulje trajalo. Ali na tome mjestu ne umire samo jedan hrvatski spomenik. Umire značajna točka na duhovnoj karti Europe, točka u kojoj se dodiruju povijesti mnogih zemalja u trenutku najljepše, univerzalne suradnje.

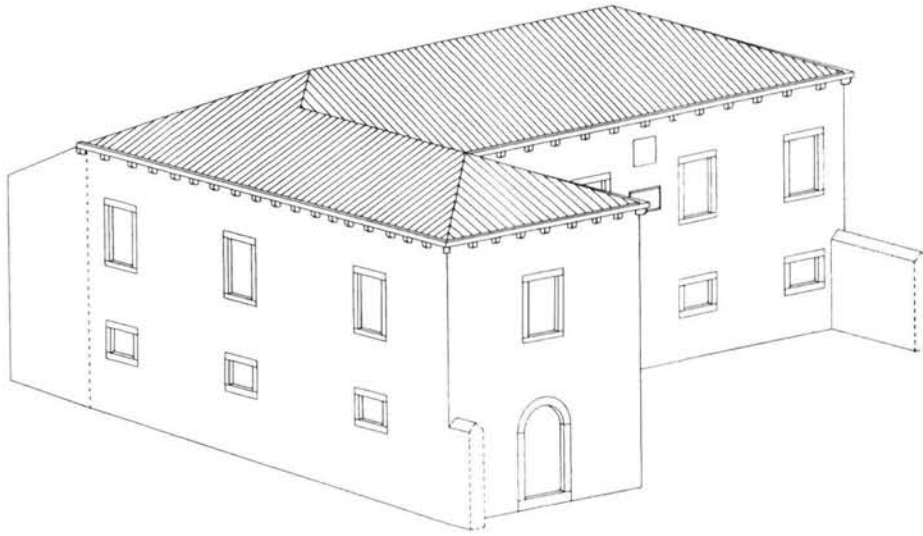
Uz tolike razrušene krovove, uz tolike neposredno ugrožene živote, uz ljude bez domova i djecu bez škola, tko će obnavljati Beccadellija i Pakljenu? Tko će biti spreman naseliti ta mjesta? Nitko, ako koncept obnove doista ne bude dolazio iz budućnosti. Ako otok Šipan, uz međunarodni interes, ne bude zaštićen kao rezervat prirode i povijesti, kao nacionalni park posebne kategorije, u kojemu će turizam postati konstruktivan, a ne destruktivan faktor u prostoru. Turizam koji će se temeljiti na afirmaciji spomeničke baštine, pejzažnih vrijednosti i tradicionalnih oblika življenja, a ne na eksploataciji zemlje i mora kao jeftine sirovine. Ako se tako ne bude planirao dubrovački prostor, ako međunarodna kulturna razmjena u njemu ne bude visoko vrednovan ekonomski faktor, ako ga kao svjetsku baštinu ne primi međunarodna zajednica - a on to po svemu zaslužuje - onda nema drugog načina zaštite i nema nikakve šanse za obnovu.

Hrvatskoj je teško dano pravo na postojanje. Još joj se i danas osporava pravo na obranu. Ali teško joj se može osporiti dilema koju ovi spomenici i svijetu postavljaju: jeftina sirovina - ili skupocjena domovina.

Šipansko polje. ljetnikovac Beccadelli. tlocrt prizemlja (arhitektonski snimak: I. Tenšek; crtao: D. Bakliža)

Šipansko polje. Renaissance summer house Beccadelli, groundfloor plan (architectural survey: I. Tenšek; graphics: D. Bakliža).

Šipansko polje, ljetnikovac Bepadelli, aksonometrijski prikaz izvornog izgleda (arhitektonski snimak: I. Tenšek; crtao: D. Bakliža). Zajedno sa svojom starokršćanskom crkvom ovaj objekt predstavlja jednu od najznamenitijih kulturno-povijesnih točaka na hrvatskom tlu. Desetljećima sramotno zapušten, doveden na rub opstanka, s opasnim pukotinama, u ovom je ratu, od bliskih detonacija, dočekao da mu stanje bude još pogoršano.

Šipansko polje, Renaissance summer house Bepadelli, axonometry of authentic appearance (architectural survey: I. Tenšek; graphics: D. Bakliža). Together with its Early Christian church this object represents one of the most remarkable points of the Croatian cultural history. For years and years disgracefully uncared for, brought to the very edge of existence, with dangerous fissures, this object has in this war been submitted to the close detonations so that its conditions have gravely deteriorated.

SUMMARY

Željka Čorak

Planning as a Factor of Renewal, Renewal as a Factor of Planning - Three Examples

The subject-matter of the report are two examples of the fate of the monuments in Croatia. One is the reconstruction of the historical center of Valpovo, a Slavonian small town. Regardless of the fact that the center had not been destroyed by war, it has been remodeled as an example of positive investment in the devastated Croatia. The example of Valpovo indicates the problems of identification of spatial values, the need for revalorization of the "small measure" without which the Croatian historical area will disappear. The example of the Pakljen medieval complex on the Dubrovnik island of Šipan

and the Renaissance summer house of Lodovico Beccadelli on the same island - neglected and dilapidated monuments which the war has brought to the edge of static survival - indicates the need that the list of priorities be compiled not only according to the most urgent everyday demands, but according to the suppositions for an integral fate of the area, according to the "incentives from the future". The latter example is also an appeal for finding the possibilities of saving the above-mentioned monuments - at least for an urgent action so that that which still stands would not crumble into ruins.